

İTİL BULGARLARINDA TARIM ALETLERİ

Yrd.Doç.Dr. Hasan DEMİROĞLU
Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

ÖZET

İtil Bulgarları, 15 Mayıs 922 tarihinde İslamiyeti devlet dini olarak kabul etmişlerdir. Böylelikle İslam dini kuzeyde en uç bölgeye ulaşmıştır. İtil Bulgarları, Cengiz Han'ın batıya yönelişlerine kadar bu bölgede kalmış, Cuci Ulusu'nun bölgeye hâkim olmasından sonra Altınorda Devleti'nin sınırları dahilinde hayatlarına devam etmişlerdir. Günümüzde İdil-Ural coğrafyasında yaşayan çoğu Türk halkının kökeni Bulgarlara dayanmaktadır.

İtil Bulgarları tarım ve ticaretle uğraşmış, buldukları coğrafyanın kendilerine sunduğu imkânlardan faydalanmaya çalışmışlardır. İtil Bulgarları, bilhassa tarımda komşularından çok ileri seviyededirler. Bu durum Rus yıllıklarında da dile getirilmiştir. Makalede A. Ştukenberg, İ. İ. Lepehin, A. F. Lihaçev ve F. A. Teplouhov gibi Rus arkeolog ve tarihçilerin XIX. ve XX. asırlarda Bulgar bölgesinde yaptıkları arkeolojik çalışmalardan çıkardıkları sonuçlar ışığında Bulgarların kullandıkları tarım aletleri hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İtil Bulgarları, Saban, Pulluk, Keski, Çapa, Tırpan, Orak.

ABSTRACT

Agricultural Tools in Volga Bulgarians

Volga Bulgarians adopted Islam as their official religion on 15 May 922. Thus Islam reached the furthest region in the North. Volga Bulgarians remained in this region until Great Moghuls orientation towards the West, they remained within the borders of Golden Horda State after the Jochid Ulus took control of the region. Most of the Turkish people living in Ural Altay geography descent from the Volga Bulgarians.

Volga Bulgarians dealt with agriculture and trade and tried to exploit the opportunities which the region presented them. Volga Bulgarians were far superior than their neighbours especially in agriculture. This situation is mentioned in Russian almanacs. In this article information about the agricultural tools that Volga Bulgarians used will be given based on findings of Russian historians and archaeologists like A. Schtukenberg, İ. İ. Lepehin, A. F. Lihachev and F. A. Teplouhov who made excavations in the region in the 19th and 20th centuries.

Key Words: Volga Bulgarians, Grubber, Plough, Cutter, Hoe, Scythe, Sickle.

GİRİŞ

Bulgarlar, Hazarların yeni bir güç olarak ortaya çıkacakları VII. asrın ortalarına kadar Karadeniz'in kuzeyinde Büyük Türk Konfederasyonu'na bağlı kalmış-

lardır.¹ Bu dönemde en önemli komutanlarından birisi olan Kubrat (Kobrat) Han² zamanında İstanbul'u kuşatan Bulgarlar, 650'li yıllarda Hazarların Kuzey Karadeniz'de hâkim olmaya başlamasından sonra beş bölgeye yönelmişlerdir. Bulgarların bir kısmı Macarlarla beraber Kobrat'ın oğullarından Bat-bayan Han'ın önderliğinde Hazarlara tabi bir şekilde Kafkaslarda kalmışlardır.³ Bulgarların diğer bir kısmı Asparuh⁴ komutasında Tuna kıyılarına yönelmişlerdir.⁵ Kubrat'ın oğullarından bir diğeri (ismi Kuber-Kuver olduğu düşünülen) Tuna'yı aşarak Pannonia'ya göç ederek Avar hâkimiyetine girmiş, diğer bir oğul kendisine bağlı hassa birlikleriyle beraber İtalya'ya giderek Ravenna'lı Pentapolis'in topraklarına yerleşmiştir.⁶ Çoğunluğunu otuz-ogurların oluşturduğu Bulgarlar ise kuzeye yönelerek İtil Nehri'nin orta kısımlarını kendilerine yurt edinmişlerdir.⁷ İtil bölgesini yurt edinen Bulgarlar, İtil Bulgarları olarak adlandırılmışlardır.

İtil Bulgarları coğrafya olarak uzak olmasına rağmen, Hazarlara karşı mücadelelerinde destek bulmak amacıyla Müslümanlığa ilgi duymuşlardır.⁸ IX. asrın ortalarından itibaren başlayan bu ilgi 920'li yıllara gelindiğinde daha ciddi bir hal almıştır. İtil Bulgarları, 922 yılında Abbasi Halifeliği'nin gönderdiği heyet-i Bulgar şehrine varması ile resmen Müslümanlığı kabul etmişlerdir.⁹

X. asrın ortalarına gelindiğinde Bulgar Devleti'nde Bulgar¹⁰ (Bolgar), Biler (Büler-Bilyar)¹¹, Suvar, Kermencük (Kermançuk)¹² ve Cüke-tav (Cuke-tou-

¹ Gök-Türk Devleti'nin kuruluşundan fetret dönemine kadar geçen süre hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Taşağlı, *Gök-Türkler*, Ankara 1995, s. 1-197; Saadetin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 1997, s. 1-77.

² Kobrat Han'ın ismi kaynaklarda değişik şekilde yer almaktadır. Kourt, Kurt, Kovratos, Kovrat, Kuvrat ve Cobrat olarak yazıldığı bilinmektedir. Ancak Uygurca Kubrat *derleyen-toplayan* manasına geldiği için en sahih şeklinin bu kelime olduğu ifade edilebilir. Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987, s. 3-4. Kobrat Han ve kurduğu Büyük Bulgar Devleti hakkında daha fazla bilgi için bkz. Andras Rona-tas, "Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, cilt 2, s. 625-629; Ali Ahmetbeyoğlu, "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 13, Bahar 2007, s. 35-42.

³ Hasan Demiroğlu, "İstorični materialı pro volzkih bulgar", *Aktualni problemi vitcznyanoy ta vsesvitnoy istoriy*, vipusk 21, s. 571.

⁴ Asparuh hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, "Yurt Tutan Hükümdar Asparuh ve Tuna Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", *Omeljan Pritsak Armağanı*, Sakarya 2007, s. 395-403.

⁵ İ. Dujev, "De la Fondation de L'etat Bulgare a la Conquete Ottomane", *Historie de la Bulgarie des Origines a nos Jours*, Paris 1977, s. 58-66; D. Angelov, "Entstehung, Festigung und blüte des Slawisch-Bulgarischen Staates", *Bulga-Rishegeschichte*, Sofya 1963, s. 17-26.

⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, "Kubrat Han...", s. 41.

⁷ Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. 68-74.

⁸ N. İ. Aşmarin, *Bolgari i Çuvaşi*, Kazan 1902, s. 12; *İslam v srednem povolje istori ya i sovemennost oçerki*, (haz. M. H. Hasanov, R. S. Hakimov, R. M. Muhammedşin), Kazan 2001, s. 23-34.

⁹ Bulgarların Müslümanlığı kabul etmesi hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Fazlan, *Seyahatname*, (trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995, s. 21-144. İbn Fadlan'ın seyahatnamesinden bazı Arap kaynaklar bilgi verse de uzun süre kaybolduğu iddia edilmiştir. A. Zeki Velidi Toğan yaptığı araştırmalar neticesinde İbn Fadlan'ın seyahatnamesinin yazma nüshasını Güney Azerbaycan'da bularak ilim âlemine kazandırmıştır.

¹⁰ Bulgar şehri hakkında daha fazla bilgi için bkz. N. Berezin, *Bulgar na Volge*, Kazan 1853, s. 7-15; Rızaeddin Fahreddinev, *Bolgar ve Kazan Törekləri*, Kazan 1997, s. 35-38.

¹¹ Biler şehri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. *Bilyar-stolitisa domongolskoy Bulgarii*, Kazan 1991.

¹² Kermencük şehri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. E. T. Solovev, *Gde bil drevniy Bulgarskiy go-*

Jukotin)¹³ Züye ve Kazan (eski Kazan)¹⁴ gibi önemli şehirler vardı. Bu şehirlerin içinde en önemlileri Bulgar ve Suvar'dı. Bu iki şehirde yaşayan toplam nüfus on bin kişi civarındaydı.¹⁵ Nüfusun büyük bölümü toprak işleri, arıcılık ve avcılıkla uğraşıyorlardı.¹⁶ İtil Bulgarlarında en önemli gelir kaynağı ticaretti.¹⁷ Kuzeyden Slavlar, İtil Şehri'nden Hazarlar, Bizans'tan Ermeni ve Rumlar, bu bölgeye geleerek burada ticaretle uğraşırlardı.¹⁸ Ayrıca Semerkand, Şamah ve Şirvan'dan medrese talebeleri dini münasebetlerden dolayı bu bölgeye gelirlerdi.¹⁹ Bulgarlar kendi paralarını basar ve ticareti canlı tutarlardı. Kuzey'de yaşayan Ruslarla ticari faaliyette bulunurlardı.²⁰ Bunun içindir ki bu dönemlerde Bulgarlarda refah seviyesi en üst düzeye çıkmıştır.

Devlet mali bakımdan zengin olduğu için kültürel hayat da bundan nasibini almıştır. İtil Bulgar kültürü bölge üzerinde önemli bir yer edinmiştir. Müslümanlığı kabul ettikten sonra X. asrın ortalarında Bulgar ve Suvar gibi şehirlerde Arap kültürünün etkileri de görülmeye başlanmıştır.²¹ XI. asırda Bulgar'da kalmış olan el-Bekri'ye göre Bulgarlar sadece kışları ağaç evlerde yaşar, yazları ise göçebe çadırlarına geri dönerlerdi.²²

İtil Bulgarlarında kültürel hayatın yanında sosyal hayatta önemli bir yer kaplar. Dönemin koşulları göz önüne alındığında İtil Bulgarların tarımda, komşularından daha ileri seviyede oldukları rahatlıkla söylenebilir.²³ Rus yıllıkları bize bu durumu çok iyi bir şekilde aktarmıştır. 1024 Suzdal'da ortaya çıkan açlık halkı çok kötü durumda bırakmıştı. Suzdal halkı ekmek bulabilmek ümidiyle Bulgar bölgesine gelmişlerdir. Suzdallılar Bulgar halkından aldıkları ekmek ile hayatta

→ →

rod Kermañçuk, Kazan 1889.

¹³ Cüke-tav şehri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. A. Artemeva, *Drevniy Bolgarskiy gorod Jukotin*, Peterburg 1851; Nail Nabiullin, *Cuketau*, Kazan 2011.

¹⁴ Eski Kazan şehri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Fayaz Huzin, "Eşe raz ob iski Kazani", *Srednevekovaya Kazan vozniknovenie i razvitie*, Kazan 2000, s. 181-185; Raşit Gallyamov, "İski Kazan-ıçkı Kazan", *Srednevekovaya Kazan vozniknovenie i razvitie*, Kazan 2000, s. 186-189.

¹⁵ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 161.

¹⁶ G. M. Davletşin, *Volsjkoya Bulgariya, duhovnaya kultura (domongolskiy period X-naçalo XIII vv)*, Kazan 1990, s. 20-25.

¹⁷ İtil Bulgar Devleti'ndeki ticari hayat hakkında daha detaylı bilgi için bkz. P. Savelev, "O torgovle voljskih Bulgar v IX i X veke", *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveieniya*, yıl 1846, sayı 2, s. 1-20.

¹⁸ Janet Martin, *Treasure of the Land of Darkness the fur Trade and its Significance for Medieval Russia*, Cambridge 1986, s. 5-21.

¹⁹ S. M. Şpilevskiy, *Drevnie goroda i drugie Bulgarsko-Tatarskie pamyatniki v Kazanskoy gubernii*, Kazan 1877, s. 4-7; N. A. Makarov, "Rus i Volsjkaya Bolgariya na severe", *Rus i Vostok v IX-XVI vekah*, Moskova 2005, s. 14-15.

²⁰ A. Dmitriev, *Drevniy Bulgar i Tatarskiya o nem predaniya*, Kazan 1889, s. 12-15; Makarov, a.g.m, s. 15.

²¹ R. M. Veliev, *Bolgar devletenen soyde hem akça monesebetleri (IX-XIII gasırlar)*, Kazan 2003, s. 4-10.

²² Şpilevskiy, a.g.e., s. 10.

²³ *Kultura Bilyara Bulgarskie orudiya, truda i orujie X-XIII vv.*, (haz. A. H. Halikov), Moskova 1985; E. P. Kazakov, *Kultura ranney Volsjkoy Bolgarii*, Moskova 1992, s. 311-320;

kalabilmişlerdir.²⁴ Bu örnek bizlere Bulgar halkının tarımda ne kadar ileri durumda olduğunu göstermektedir. Aynı iklim bölgesinde yaşayan halklardan birininin açıklık sınırında diğerinin ise tarımı kullanarak ileri bir seviyede olması Bulgarların sadece verimli topraklara değil, aynı zamanda kültürel seviyelerinin de çok ileride de olduğunu gösterir. Çünkü bu halk tarımın kendilerine verdiği bütün imkânları kullanarak başka toplumlara muhtaç kalmıyorlardı. Kendi ihtiyaçlarını karşılayabiliyorlardı. İtil Bulgarları tarımda dönemin ileri teknolojisini kullanıyorlardı.²⁵

İtil Bulgarları At ve öküzü ehlileştirdikleri için tarımda komşularından daha ileri seviyeye gelmişlerdir. Böylece toprağı daha iyi işleyip, daha fazla verim alabilmişlerdir.²⁶ Ayrıca tarımda at ve öküzün kullanımı tarım alanlarının genişlemesini beraberinde getirmiştir. Ufa, Kazan ve Samara bölgelerinde yapılan kazılarda bu döneme ait tarım aletleri bulunmuştur.²⁷ Kazan Devlet Üniversitesi'nin Tarih, Arkeoloji ve Etnografya bölümleri bu yönde önemli çalışmalara imza atmıştır. Yapılan kazılarda İtil Bulgarları döneminde demirden yapılan tarım aletlerinin yanında tahtadan yapılanlara da rastlanılmıştır. Tahtadan yapılan tarım aletleri günümüze kadar ulaşmamıştır. Demirden yapılan tarım aletleri biraz aşınma olsa da günümüze kadar ulaşmıştır.²⁸ Lepihin, Lihaçev, Teplouhov ve Ştukenberg, aşağıda da sizlere aktaracağımız örneklerden anlaşılacağı gibi bu duruma açıklık getirerek demirden yapılan tarım aletleri hakkında bizleri yeterince bilgilendirmişlerdir. İtil Bulgarları, yaptıkları el aletleri ile topraklarını sürmüşlerdir.²⁹ Bunların başında belli başlı tarım aletleri gelir.

Toprağı İşlemek İçin Kullanılan Tarım Aletleri

Kızak Pulluklar: Bu pulluklar saban demiri, keski ya da dikey bıçaklardan yapılıyordu. Pulluklar, Bulgar ve Biler şehrinde kullanılıyordu. Ancak daha çok saban demirinden yapılanlar kullanılıyordu. Ştukenberg'e göre XIX. asrın son çeyreğinde bu tip sabanlar Kazan bölgesinde de kullanılmaktaydı.³⁰

İtil Bulgar topraklarında kullanılan sabanların çoğu birbirlerine simetrik bir büyüklükteydi. Çok az kısmı ise birbirlerine simetri değildi ve küçüktü. Bu sa-

²⁴ Povesti Vremennih Let, (hazırlayan D. S. Lihaçev), Moskova 1950, s. 370-371.

²⁵ İ. İ. Lepihin, *Drevnih zapisok puteşestviya İvana Lepehina*, Peterburg 1814, s. 4-20; A. F. Lihaçev, *Bitovie pamyatniki velikoy Bulgarii*, Peterburg 1876, s. 4-5; F. A. Teplouhov, *Zemledelçeskiya orudiya Permskoy çudi*, Perm 1892, s. 13-25; A. Ştukenberg, *Zemledelçeskiya orudiya drevnih Bolgar*, Kazan 1896, s. 1-10. "Puteşestviya akademika İvana Lepehina v 1772 godu", *Pamyatniki oteçestva*, No: 36, Moskova 1996, s. 70-73; E. M. Mardanşına, "Sistemi zemledeliya Volskoy Bulgarii v X-XIV vv.", *Vestnik Samarskiy GU*, Samara 2007, No 5/3 (55), s. 152-157; Mardanşına, "Zemledelçeskie orudiya Volskoy Bulgar X-XIV vv. K probleme svoeobraziya zemledeliya", *İnstitut istorii sibirskogo otdeleniya RAN*, Kazan 2008, s. 1.

²⁶ Berezin, a.g.e, s. 22-25.

²⁷ Lihaçev, *Bitovie...*, s. 31-37; Teplouhov, *Zemledelçeskiya orudiya...*, s. 34-35; Mardanşına, "Zemledelçeskie orudiya Volskoy Bulgar X-XIV vv. K probleme svoeobraziya zemledeliya", *İnstitut istorii sibirskogo otdeleniya RAN*, Kazan 2008, s. 1.

²⁸ A. Ştukenberg, *Zemledelçeskiya*, Kazan 1896, s. 2.

²⁹ Mardanşına, "Sistemi zemledeliya", s. 152-153.

³⁰ Ştukenberg, *Zemledelçeskiya...*, s. 2-3.

banların uzunluğu 40 cm, genişliği 25 cm, kalınlığı ise 1 cm kadar olabiliyordu. Sabanların ağırlığı 12 pound³¹ buluyordu. Sabanların uzunluklarının ve bükümlerinin aynı olmadığını görüyoruz. Simetri olmayan sabanlarda İtil Bulgar pullukları kullanılmaktaydı. Aşağıdaki tabloda bu durum açık bir şekilde görülmektedir.³²

Pulluk	Pullu- ğun uzunlu- ğu	Kanat uzun- luğu	Kanat geniş- liği	Boru uzun- luğu	Boru geniş- liği	Dirsek boru- ların boyu	Pullu- ğun kalın- lığı	Ağırlığı
Eski Çelni- Çistopol-Kazan	37	30	24	6	20	4	1.5-1	10 pound 60 zlotnik ³³
Biler-Çistopol- Kazan	35	29	29	7.5	20	4	0.5-1	11.5 pound
Bulgar-Spassk- Kazan	35	29	13.5	6	17	5	0.5-1	5 pound 60 zol.
Eski Tabaeva- Laişevsk-Kazan	34.5	27	26	7.5	19	4.5	0.5-1	12.5 pound
Rojdestvensk- Laişevsk-Kazan	34	27	21	5	19	3.5	1.5-0	7 pound 68 zol.

Tablodaki bu sabanların hepsinin özellikleri birbirinden farklılık arz eder. Bunlardan bazıları düz, bazıları ise dış bükeyi fazla olan sabanlardı. Sabanların çubukları genellikle demirden yapılmaktaydı. İçbükey tarafları olan sabanlar daha sık görülmekteydi. Bu demir çubuklar sayesinde sabanlar daha dayanıklı oluyordu. Demir çubukların genişliği 5 cm'yi geçmemekteydi.³⁴

Biler yakınlarında bulunan pullukların ölçüleri şu şekilde idi: Genel uzunluk 29.5 cm, kanatlarının uzunluğu 19 cm, boru uzunluğu 10 cm, en geniş kanat uzunluğu 17 cm, sabanın bütün ağırlığı ise 3 pound 12 zlotnikti.³⁵

Biler'de bulunan tarım aletleri Perm'de bulunan tarım aletlerine benzerlik gösterse de daha gelişmiş olduğu aşikârdır. Teplouhov bu durumu örnekleriyle dile getirmiştir.³⁶

Bulgar kızak pulluklarında keskinler de bulunuyordu. Bunların bir çoğu İtil Bulgar yerleşim yerlerinin değişik bölgelerinde rahatlıkla görülebiliyordu. Keskinler dört köşeli kalaslardan oluşuyordu. Uzunlukları 40-60 cm, genişlikleri 3-5 cm, kalınlıkları ise 1-3 cm idi. Ağırlıkları 5-11.5 pound arasında değişiyordu. Kalasların bazıları bükülerek ağızlık olarak da kullanılabilirdi. Keskinler uzunlaşmasına bir çubuk içinde Bulgar pullukları ile güçlendirilmişlerdir.³⁷

³¹ Bir pound 2.20 kilogramdır.

³² Ştukenberg, *Zemledelçeskiya*, s. 3.

³³ Bir Zolotnik 4.26575038 gramdır. Makalede bundan sonra kısaltılarak 'zol.' şeklinde yazılacaktır.

³⁴ Ştukenberg, *Zemledelçeskiya*, s. 3-4.

³⁵ Ştukenberg, *Zemledelçeskiya*, s. 4.

³⁶ Teplouhov, *Zemledelçeskiya orudiya*, s. 9-13.

³⁷ Ştukenberg, *Zemledelçeskiya*, s. 4.

Keski	Keskinin dışbükey tarafındaki uzunluğu	Ağız uzunluğu	Ağız genişliği	Ağırlığı
Rojdestvensk-Laişevsk-Kazan	55	20	6.5	5 pounddan biraz fazla
Rojdestvensk-Laişevsk-Kazan	40	19	7	Aynısı
Eski Tabaeva-Laişevsk-Kazan	60	30	10	11.5 pound
Bulgar-Spassk-Kazan	42	18	6.5	5 pound civarında

XIX. asırda kullanılan pullukların, İtil Bulgarlarının kullandıkları pulluklardan daha modern olduğu bilinen bir gerçektir. Bu iki dönemin birbiriyle kıyaslanması da hîm imkansızdır. Ancak kabul etmek gerekir ki; İtil Bulgarlarının kullandıkları pulluklar XI. ve XII. asra göre tarımda kullanılan en modern pulluklardı.³⁸ Bilhassa ahşaptan yapılanları çok farklıydı. İtil Bulgarlarının kullandıkları pulluk ve sabanların XIX. asrın başlarına kadar Kazan ve çevresinde kullanıldığını bilmekteyiz. Lepehin bu bölgeye yaptığı gezilerde Çeremşan nehri kıyılarında yaşayan Mordvinler arasında bu tür sabanlara rastgelmiştir. Lepehin'e göre İtil Bulgarlarının yaptıkları tarım aletlerinin izleri XIX. asırda Kazan Bölgesinde rahatlıkla görülebilir.³⁹

İtil Bulgarlarında bulunan saban ve dişlilerin tarıma uygunluğunun diğer bir artısı ise elle sürülmeye çok uygun olarak yapılmalarıdır. Dişli ve sabanlar her boyda yapılıyor, böylece daha rahat kullanılmaları sağlanıyordu. Bu dişliler Biler'de yapılıyordu. Ştukenberg ve Teplouhov'a göre XIX. asrın son çeyreğinde Perm bölgesinde bu tarım aletleri halen kullanılıyordu.⁴⁰ Komşuları genelde 2 pound ağırlığında dişliler yaparken, İtil Bulgarlarının yaptığı dişliler genellikle 3 pound ağırlığında oluyordu. Komşularının kullandığı dişlilerin uzunluğu 20 cm iken, İtil Bulgarlarının kullandıkları genelde 30 cm civarında oluyordu. Bu tipteki dişliler de genelde Biler'de görülüyordu.⁴¹

Saban Demirleri	Dişlilerin uzunluğu	Kanatların uzunluğu	Kanatların genişliği	Boruların genişliği	Boruların uzunluğu	Dirsek borularının boyu	Maksimum kalınlık	Ağırlık	
Kazan'da Biler Çistopol Köyü	1	28.5	19.5	7	6.5	8	3	1	2 pound 18 zol.
	2	27	18	7.5	8	9	2.5	1.2	3 pound 32 zol.
	3	27.5	17.5	7	7.5	10	3	1.2	3 pound 12 zol.

³⁸ Teplouhov, *Zemledelçeskiya orudiya*, s. 2-3.

³⁹ "Puteşestviya akademika İvana Lepehin v 1772 godu", *Pamyatniki oteçestva*, No: 36, Moskova 1996, s. 70-73; *Dnevnih zapisok puteşestviya İvana Lepehina*, Peterburg 1814, s. 26-39.

⁴⁰ Teplouhov, *Zemledelçeskiya orudiya*, s. 32-35; Ştukenberg, *Zemledelçeskiya*, s. 5.

⁴¹ Ştukenberg, *Zemledelçeskiy*, s. 5-6.

Elle çekilen pulluklar: Elle çekilen pulluklara minik dişliler geçirilebiliyordu. Bu şekildeki pullukların dişlileri ile Perm bölgesinde rastlanılan pulluk dişlileri birbirlerine benzerlik göstermektedir.⁴² Küçük veya büyük sivri kanatlar dişlilerden ve demir çubuklardan yapılıyordu.⁴³ Pulluk uçlarında toprağı daha iyi karıştırması için girinti ve çıkıntılar bulunuyordu. Alt taraftaki kanadın dişlileri düz, üst taraftakiler ise biraz daha kalın oluyordu. Genelde de bu kanatlar üç köşelidiler. Onların çubuklarının biraz daha uzun kanatları oluyordu. Ştukenberg'e göre XIX. asrın sonlarında İtil Bulgar tarım kültürünü Kazan'ın Tetuşsk ve Laişevsk köylerinde görmek mümkündür.⁴⁴

Pulluklar	Dişlilerin uzunluğu	Kanatların uzunluğu	Kanatların genişliği	Çubukların uzunluğu	Çubukların genişliği	Çubuk dirseklerinin büyüklüğü	Maksimum kalınlık	Ağırlık
Kazan Şü- ran Lai- şevsk yer- leşimi	14	7.5	6	6.5	5.5	1.7	0.3	80 zolotnikten 1 pounda kadar
Kazan'da Taş-Kermen Laişevskiy Köyü	1	13	7	6	6	5.5	1.5	
	2	13	5.5	7	7.5	7.5	1.7	
	3	14	6	6	9	7	1.7	
Tetyuşsk Köyü	12	6.5	5.5	8	6	1.5	0.2	

Çapalar: İtil Bulgar bölgesinde kullanılan pulluğa benzer, toprağı ekine hazır hale getirmek için kullanılan başka bir tarım aletidir. Değişik türde çapalar vardır. Ancak biz bunları kabaca 3 türde toplayabiliriz. Birincisi Tabaev köyü yakınlarında bulunan çapalardır. Bu çapaların uzunluğu 16 cm'dir. Çapanın tersi dörtköşeli, ağzı ise ovaldir. Lihaçev'in kendi koleksiyonunda kanatları daha geniş olan çapalar da vardır. İkinci tip çapalar ise Biler'de bulunan 23 cm uzunluğundaki çapalardır. Üçüncü tip çapalar ise yine Biler'de bulunan ve 22 cm uzunluğundaki çapalardır.⁴⁵

Ekinleri ve Otları Toplamak İçin Tarım Aletler,

Tırpanlar: Tırpanlar, İtil Bulgarlarında çok sık görülmekte ve çeşitlilik arz etmektedir. Teplouhov'a göre İtil Bulgarlarında kullanılan tırpanlar Çistopol ve Perm bölgesindeki tırpanlara benzerlik göstermektedir.⁴⁶ Ayrıca bu tırpanlar

⁴² Teplouhov, *Zemledelçeskiya orudiya*, s. 40-43.

⁴³ Ştukenberg, *Zemledelçeskiya*, s. 6-7.

⁴⁴ Ştukenberg, *Zemledelçeskiya*, s. 7.

⁴⁵ Ştukenberg, *Zemledelçeskiya*, s. 7-8.

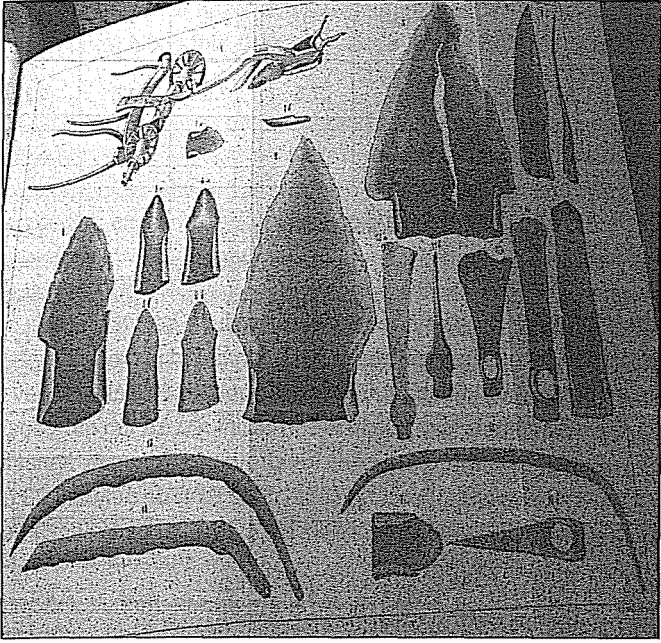
⁴⁶ Teplouhov, *Zemledelçeskiya orudiya*, s. 30-32.

aynı zamanda Laişevsk köyündeki (Şuran yerleşim yeri ve Tabaev köyü) ve Spassk köyündekilere de benzemektedir.⁴⁷

Oraklar: Oraklar da aynı tırpanlar gibi İtil Bulgarlarının değişik yerleşim yerlerinde görülmektedir. Biler ve Bulgar yerleşim yerlerinde yapılan kazılarda belirli büyüklükte oraklar bulunmuştur. Ştukenberge'e göre İtil Bulgarlarında kullanılan oraklar XIX. asırda Kazan'da kullanılan oraklara benzerlik gösterir.⁴⁸

SONUÇ

İtil Bulgarları tarımda verim elde edebilmek için bölgelere göre değişen tarım aletleri kullanmışlardır. Bu çeşitlilik Bulgarlarda ticaretin yanında tarımın da geliştiğini bizlere göstermektedir. İtil Bulgarları coğrafi bakımdan münbit topraklar üzerinde kurulduğu bir gerçektir. Ancak bilhassa geliştirdikleri su kanalları sayesinde tarım alanlarından daha fazla ürün almışlar, dönem itibarıyla komşu devletlere bu ürünleri satarak ekonomik yönden onlardan daha üstün bir duruma gelmişlerdir. Doğal olarak bu üstünlük siyasete de yansımıştır.

Resim 1

Figür 1. Lepehin'in çizdiği Mordov bölgesinde kullanılan bir saban.

Figür 1a. Saban demiri, figür b keski.

Figür 2. Eski Çallı yakınlarında bulunan saban demiri.

Figür 3. Biler yakınlarında bulunan saban demiri.

⁴⁷ Ştukenberg, *Zemledelçeskiya*, s. 8.

⁴⁸ Ştukenberg, *Zemledelçeskiya*, s. 9.

Figür 4. Biler yakınlarında bulunan saban demiri.

Figür 5, a,b. Taş-kermen ve Laişevsk yakınlarında bulunan saban demiri.

Figür 6. Taş-kermen ve Laişevsk yakınlarında bulunan saban demiri.

Figür 7. Taş-kermen ve Laişevsk yakınlarında bulunan saban demiri.

Figür 8 a, b Biler yakınlarında bulunan saban demiri.

Figür 9. Biler yakınlarında bulunan saban demiri.

Figür 10. Biler yakınlarında bulunan bir çapa.

Figür 11. Laişevsk ve Tabaev köyü yakınlarında bulunan çapa.

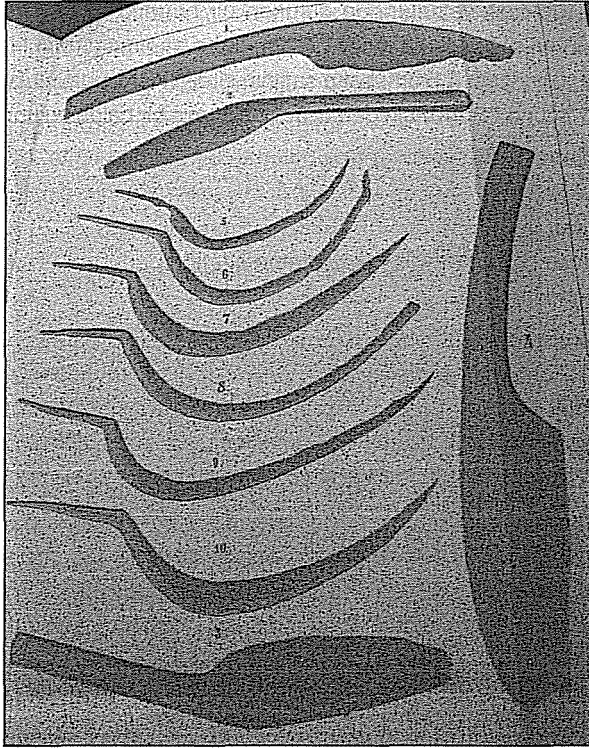
Figür 12. Biler yakınlarında bulunan bir çapa.

Figür 13. Biler yakınlarında bulunan bir tırpan.

Figür 14. Biler yakınlarında bulunan bir tırpan.bir

Figür 15. Laişevsk ve Tabaev köyü yakınlarında bulunan bir tırpan.

1, 1a ve 1b numaralı figürlerin dışındaki bütün figürler 4 kez küçültülerek resimdeki gibi gösterilmiştir.⁴⁹

Resim 2 .

Figür 1. Laişevsk yakınlarında bulunan bir keski.

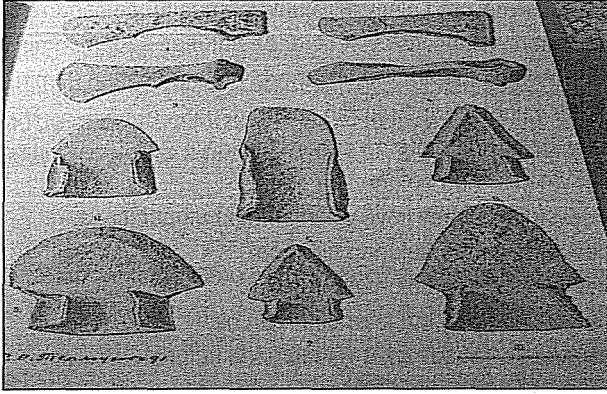
Figür 2 ve 3. Bulgar bölgesinde bulunan bir keski.

Figür 4. Laişevsk ve Tabaev köyü yakınlarında bulunan bir keski.

Figür 5-10. Bulgar ve Biler şehri yakınlarında bulunan değişik ebatlardaki oraklar.

⁴⁹ Ştukenberg, *Zemledelçeskiya*, s. 10-11.

Bütün figürler 4 kez küçültülerek resimdeki gibi gösterilmiştir.⁵⁰

Resim 3

1. Rojdestvensk yakınlarında bulunan bir oduncu balta. Uzunluğu 17 cm, ağız bölgesi genişliği 7.5, kalınlığı 1.7 cm, balta sapının girdiği kısmın ortalama çapı 3,5 cm , uzunluğu 4.5 cm, balta sapının girdiği kısmın uzunluğu 4,5 cm, baltanın ağırlığı 1 pound 48 zol. Aşırı derecede paslanmış bir halde bulunmuştur.

2. Solikamsk köyü yakınlarında bulunan bir oduncu balta. Uzunluğu 14 cm, ağız bölgesi genişliği 6.9 cm, kalınlığı 2 cm, balta sapının girdiği kısmın ortalama çapı 3 cm, arka tarafının yüksekliği 7.5 cm, ar genişliği 2.5 cm, balta sapının girdiği kısmın uzunluğu 6 cm, baltanın ağırlığı 1 pound 45 zol, çok iyi bir şekilde saklanmıştır.

3. Başkurdistan Gainsk yeri, Çerdınsk köyü yakınlarında bulunan bir balta. Uzunluğu 15 cm, ağız genişliği 10.7, ortalama uzunluk kalınlığı 1.5 cm, balta sapının girdiği kısmın ortalama çapı 4,5 cm, arka yüksekliği 2.8 cm, genişliği 4 cm, balta sapının girdiği kısmın uzunluğu 4 cm, genişliği 3 cm, baltanın ağırlığı 1 pound 57 zol, çok iyi bir şekilde saklanmıştır.

4. Başkurdistan Gainsk yeri, Çerdınsk köyü yakınlarında bulunmuş bir çapa. Uzunluğu 17.5 cm, ağız ve ucu arasındaki genişliği 9.5 cm, ortalama kalınlığı 2 cm, balta arkası yüksekliği 3.5 cm, balta sapının girdiği kısmın uzunluğu 4,2 cm, genişliği 3.7 cm, ağırlığı 2 pound 8 zol, normal bir şekilde saklanmıştır.

5. Yukarı İvenskiy bölgesinde Salikamsk köyünde bulunan bir saban demiri. Uzunluğu 19.8 cm, en büyük kalınlığı 0.5 cm, boru tarafı genişliği baş kısmı 8 cm, son kısmı 7 cm, boru uzunluğu 15 cm, dirsek yüksekliği 4 cm, ağırlığı 1 pound 60 zol, iyi şekilde saklanmıştır.

6. Danilov yeri Gainsk bölgesi Çerdınsk köyü yakınlarında bulunan bir saban demiri. Uzunluğu 14.5 cm, en büyük kalınlığı 1.2 cm, kanat uzunluğu 7 cm, uç bölgesi genişliği 8 cm, boru uzunluğu 7.5 cm, genişliği 8.5 cm, dirsek yüksekliği 4 cm, 1 pound 17 zol, iyi bir şekilde saklanmıştır.

⁵⁰ Ştukenberg, *Zemledelçeskiya*, s. 11.

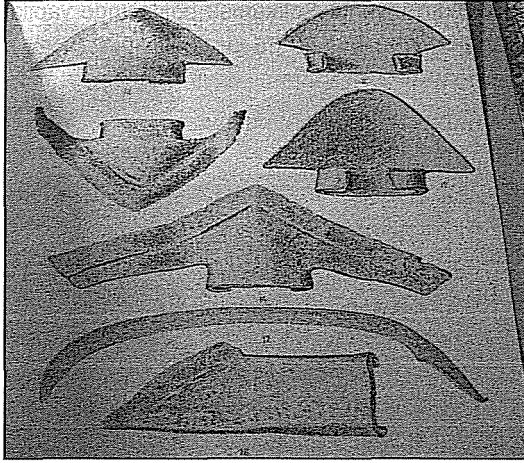
7. Gainsk yeri, Çerdinsk köyü yakınlarında bulunmuş bir saban demiri. Demirin uzunluğu 12.5 cm, en büyük kalınlığı 0.6 cm, kanat uzunluğu 9 cm, genişliği 6.5 cm, boru uzunluğu 3.5 cm, genişliği 5.3 cm, dirsek yüksekliği 1.8 cm, ağırlığı 43 zol, paslı bir şekilde bulunmuştur.

8. Başkurdistan Gainsk yeri, Çerdinsk köyü Federov yakınlarında bulunmuş saban demiri. Demirin uzunluğu 15 cm, en büyük kalınlığı 0.8 cm, kanat uzunluğu 10 cm, genişliği 9 cm, boru uzunluğu 5 cm, genişliği 7.5 cm, dirsek yüksekliği 3 cm, ağırlığı 87 zol., paslı bir şekilde korunmuştur.

9. Yukarı İnvenskiy bölgesinde, Yungı yerleşim yeri, Salikamsk köyü yakınlarında bulunan saban demiri. Demirin uzunluğu 17 cm, en büyük kalınlığı 0.8 cm, kanat uzunluğu 11 cm, genişliği 13 cm, boru uzunluğu 6 cm, genişliği 9.8 cm, dirsek yüksekliği 3.5 cm, ağırlığı 1 pound 67 zol, iyi bir şekilde saklanmıştır.

10. Rojdestvensk yerleşim yeri Salikamsk köyü yakınlarında bulunan bir saban demiri. Uzunluğu 21.5 cm, en büyük kalınlığı 0.3 cm, kanat uzunluğu 15.5 cm, genişliği 12 cm, boru uzunluğu 9.5 cm, genişliği 10 cm, önden genişliği 7.5 cm, dirsek yüksekliği 3 cm, ağırlığı 1 pound 30 zol, çok paslanmıştır.

Resimdeki görüntüler 1/3 küçültülmüştür.⁵¹

Resim 4

11. İvançinoy-Gainsk-Solikamsk bölgesi yakınlarında yapılan kazılarda bulunmuş bir saban demiri. Demirin uzunluğu 12.5 cm, en büyük kalınlığı 0.8 cm, kanat uzunluğu 8.5 cm, genişliği 16 cm, boru uzunluğu 4 cm, genişliği 10 cm, dirsek yüksekliği 2.5 cm, ağırlığı 1 pound 61 zol. İyi saklanmıştır.

12. Maltsev-Kuvinsk-Salikamsk bölgesi yakınlarında yapılan kazılarda bulunmuş bir saban demiri. Demirin uzunluğu 17 cm, en büyük kalınlığı 0.7 cm, kanat uzunluğu 13 cm, genişliği 18.5 cm, boru uzunluğu 4 cm, genişliği 10 cm, dirsek yüksekliği 2.5 cm, ağırlığı 2 pound 66 zol. Çok iyi korunmuştur.

⁵¹ Tepluhov, *Zemledelçeskiya orudiya*, s. 34.

13. Oy-Boj, Kuvinsk-Salikamsk bölgesi yakınlarında yapılan kazılarda bulunmuş bir saban demiri. Demirin uzunluğu 14 cm, en büyük kalınlığı 0.7 cm, kanat uzunluğu 11 cm, genişliği 19.5 cm, boru uzunluğu 3 cm, genişliği 9 cm, dirsek yüksekliği 3 cm, ağırlığı 1 pound 71 zol. İyi saklanmıştır.

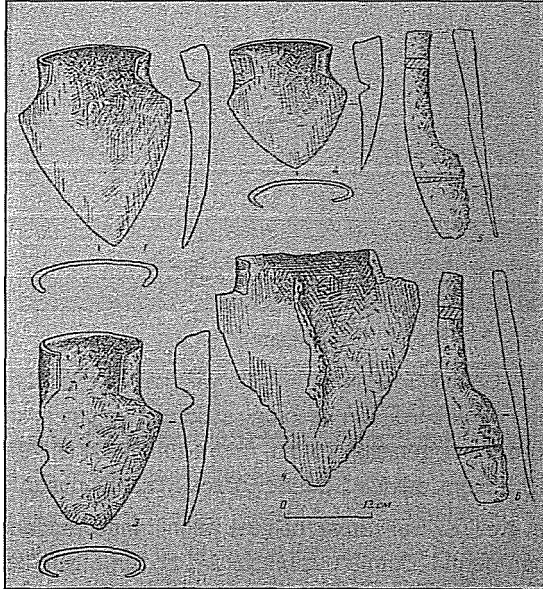
14. Harin-Gainsk-Çerdinsk bölgesi yakınlarında yapılan kazılarda bulunmuş bir saban demiri. Demirin uzunluğu 14.8 cm, en büyük kalınlığı 6.3 cm, kanat uzunluğu 12 cm, genişliği 34.5 cm, boru uzunluğu 2.8 cm, genişliği 7.8 cm, dirsek yüksekliği 2 cm, ağırlığı 2 pound 99 zol. Çok iyi korunmuştur.

15. Kupressk-Solikamsk bölgesi yakınlarında yapılan kazılarda bulunmuş bir saban demiri. Demirin uzunluğu 14 cm, en büyük kalınlığı 0.5 cm, kanat uzunluğu 10.5 cm, borular arasındaki genişlik 19.5 cm, boru uzunluğu 3.5 cm, genişliği 8 cm, dirsek yüksekliği 2.5 cm, ağırlığı 1 pound 63 zol. Çok iyi korunmuştur.

16. Büyük Serva, Kudımsk-Solikamsk bölgesi yakınlarında yapılan kazılarda bulunmuş bir saban demiri. Demirin uzunluğu 20 cm, en büyük kalınlığı 0.6 cm, kanat uzunluğu 11 cm, genişliği 11.5 cm, boru uzunluğu 9.5 cm, genişliği 10.5 cm, dirsek yüksekliği 4 cm, ağırlığı 2 pound 9 zol. İyi saklanmıştır.

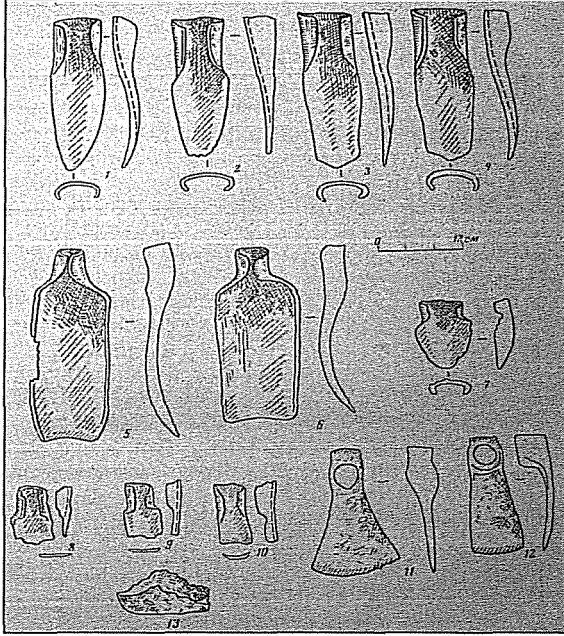
17. Bormotov, Yukarı İvensk-Solikamsk bölgesinde yapılan kazılarda bulunmuş bir tırpan. Bükümlü uzunluğu 65 cm, kalınlığı 0.5 cm, paslı bir şekilde bulunmuştur.

Resimdeki görüntüler 1/3 küçültülmüştür.⁵²

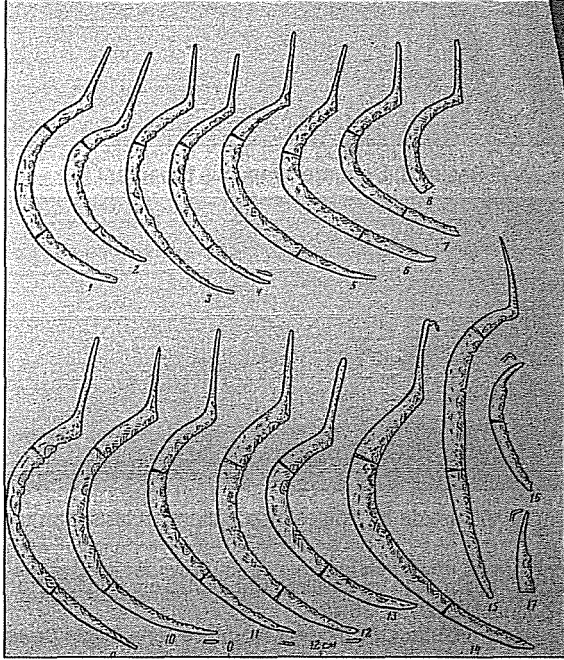

Resim 5: Saban demirleri.⁵³

⁵² Tepluhov, *Zemledelçeskiya orudiya*, s. 35.

Resim 6: Saban demirleri, çapalar, toprağı kazmak için yapılan keser uçları.⁵⁴

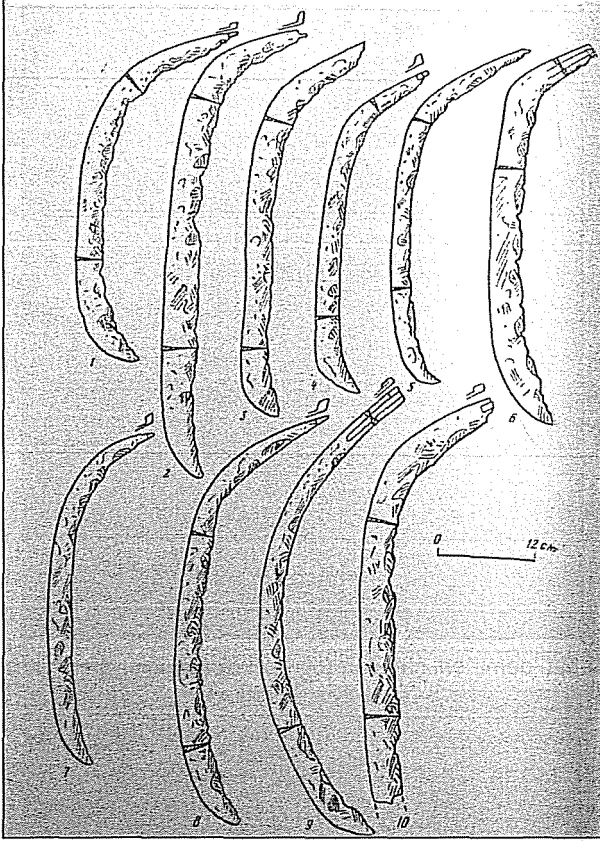

Resim 7: Demirden yapılmış oraklar.⁵⁵

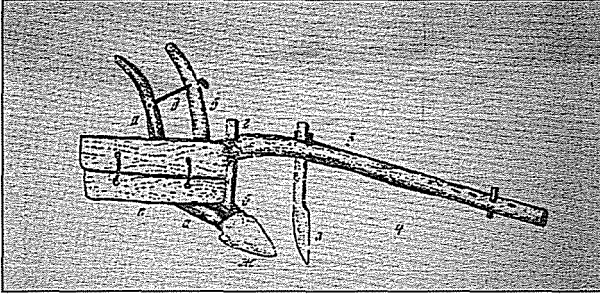
→ →

⁵³ Kultura Bilyara, s. 17.

⁵⁴ Kultura Bilyara, s. 19.

Resim 8: Demirden yapılmış tırpanlar.⁵⁶

Resim 9: XIX. asırda İtil Bölgesi'nde kullanılan bir saban türü.⁵⁷

Kaynaklar:

- » Ahmetbeyoğlu, Ali, "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", Karadeniz Araştırmaları, sayı 13, Bahar 2007, s. 35-42.
- » _____, "Yurt Tutan Hükümdar Asparuh ve Tuna Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", Omeljan Pritsak Armağanı, Sakarya 2007, s. 395-403.

→ →
55 Kultura Bilyara, s. 21.

56 Kultura Bilyara, s. 22.

57 Mardaşına, "Zemledelçeskie orudiya", s. 190.

- » Angelov, D., "Entstehung, Festigung und blüte des Slawisch-Bulgarischen Staates", Bulgarische Geschichte, Sofya 1963.
- » Artemeva, A., Drevniy Bolgarskiy gorod Jukotin, Peterburg 1851.
- » Aşmarin, N. İ., Bolgari i Çuvaşi, Kazan 1902.
- » Berezin, N., Bolgar na Volge, Kazan 1853.
- » Bilyar-stolitsa domongolskoy Bulgarii, Kazan 1991.
- » Davletşin, G. M., Volsjkoy Bulgariya, duhovnaya kultura (domongolskiy period X-naçalo XIII v), Kazan 1990.
- » Demirođlu, Hasan, "İstorični materiali pro volzkih bulgar", Aktualni problemi vitçiznyanoy ta vsesvitnoy istoriy, vipusk 21, s. 570-587.
- » Dmitriyev, A., Drevniy Bolgar i Tatarskiya o nem predaniya, Kazan 1889.
- » Dujev, İ., "De la Fondation de L'etat Bulgare a la Conquete Ottomane", Historie de la Bulgarie des Origines a nos Jours, Paris 1977.
- » Gallyamov, Raşit, "İski Kazan-ıçki Kazan", Srednevekovaya Kazan vozniknovenie i razvitie, Kazan 2000, s. 186-189.
- » Gōmeç, Saadetin, Kōk Türk Tarihi, Ankara 1997.
- » Huzin, Fayaz, "Eşe raz ob iski Kazani", Srednevekovaya Kazan vozniknovenie i razvitie, Kazan 2000, s. 181-185.
- » İbn Fazlan, Seyahatname, (tercūme eden Ramazan Şeşen), İstanbul 1995.
- » İslam v srednem povolje istoriya i sovemennost oçerki, (hazırlayanlar M. H. Hasanov, R. S. Hakimov, R. M. Muhammedşin), Kazan 2001.
- » Kazakov, E. P. Kultura ranney Volsjkoy Bulgarii, Moskova 1992.
- » Kultura Bilyara Bulgarskie orudiya, truda i orujie X-XIII vv., (haz. A. H. Halikov), Moskova 1985.
- » Lepehin, İ. İ. Drevnih zapisok puteşestviya İvana Lepehina, Peterburg 1814.
- » Lihaçev, A. F., Bitovie pamyatniki velikoy Bulgarii, Peterburg 1876.
- » Makarov, N. A. "Rus i voljskaya bolgariya na severe", Rus i Vostok v IX-XVI vekah, Moskova 2010.
- » Mardaşina, E. M., "Zemledelçeskie orudiya Volsjkoy Bolgar X-XIV vv. K probleme svoeobraziya zemledeliya", İnstitut istorii sibirskogo otdeleniya RAN, Kazan 2008.
- » _____, "Sistemı zemledeliya Volsjkoy Bulgarii v X-XIV vv., Vestnik Samarskiy GU, Samara 2007, No 5/3 (55), s. 152-157.
- » Martin, Janet, Treasure of the Land of Darkness the fur Trade and its Significance for Medieval Russia, Cambridge 1986.
- » Povesti vremennih let, (derleyen D. S. Lihaçev), Moskova 1950.
- » "Puteşestviya akademika İvana Lepehina v 1772 godu", Pamyatniki oteçestva, No: 36, Moskova 1996, s. 70-73.
- » Rızaeddin Fahreddinev, Bolgar ve Kazan Tōrekleri, Kazan 1997.
- » Rona-tas, Andras, "Kubrat Han'ın Büyük Bolgar Devleti", Türkler Ansiklopedisi, Ankara 2002, cilt 2, s. 625-629.
- » Savelev, P., "O trgovle voljskih Bulgar v IX i X veke", Jurnal Ministerstva Naradnogo Prosveteniya, yıl 1846, sayı 2, s. 1-20.
- » Solovev, E. T., Gde bil drevniy Bulgarskiy gorod Kermañçuk, Kazan 1889.
- » Şeşen, Ramazan, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 2001.
- » Şpilevskiy, S. M., Drevnie goroda i drugie Bulgarsko-Tatarskie pamyatniki v Kazanskoj gubernii, Kazan 1877.
- » Ştukenberg, A.-N. Visotskiy. "Materialı dlya izuçeniya kamennago veka v Kazanskoj gubernii, (s 3 listami kart i 16 tablitsami)", Trudi, Tom XIV, Vipusk 5, Kazan 1885
- » Tatarça-Tōrekçe Suzlek, Kazan 1997
- » Taşağıl, Ahmet, Gōk-Türkler, Ankara 1995.
- » Tekin, Talat, Tuna Bulgarları ve Dilleri, Ankara 1987
- » Teplouhov, F. A., Zemledelçeskiya orudiya Permskoj çudi, Perm 1892.
- » Veliev, R. M.. Bolgar devletenen soyde hem akça monesebetleri (IX-XIII gasırlar), Kazan 2003.
- » Visotskiy, N. F., Neskolko slov o drevnostyah Voljskoy Bulgarii, Kazan 1908.
- » Yücel, Mualla Uydu, İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler, Ankara 2007.